

Γ. ΒΛΑΧΟΣ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΟΙ «ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ» ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ καθαρή κοινοτοπία, τὸ νὰ διατυπώσει κανεὶς τὴν ἄποψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ πολιτισμός, ἡ ἀνάπτυξή του καὶ ἡ διάδοσή του ἐξαρτῶνται, κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος, ἀπὸ τὴν τήρηση καὶ τὸν σεβασμὸ ἐνὸς ὀρισμένου ἀριθμοῦ ἐλευθεριῶν, καὶ συγκεκριμένα τῶν ἐλευθεριῶν ποὺ ἔχουν περιληφθεῖ ὑπὸ τὴν κοινὴ ὀνομασία τῶν «θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν». Εἶναι φανερό, πράγματι, ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς σημερινῆς οἰκουμενικῆς κοινωνίας, κοινωνίας μὲ ἐξελιγμένη τεχνολογία, μὲ ἐξαιρετικὰ ταχεῖα ἂν ὄχι ἄμεση ἐπικοινωνία καὶ πληροφόρηση, μὲ μιὰ λέξη κοινωνίας ἀνοικτῆς, παρὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ ὀρθώνονται —σημαντικὰ μερικὲς φορές— ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, στὴν κυκλοφορία τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀγαθῶν, ἡ ζωτικότητα τοῦ πολιτισμοῦ προϋποθέτει τὴν τήρηση ἐνὸς ἐλαχίστου ὁρίου ἀρχῶν ποὺ ἐξασφαλίζουν στὰ ἄτομα καὶ στὶς ὁμάδες τὴν ἔμπρακτη συμμετοχὴ τους στὴ δημιουργία καὶ τὴ διανομὴ τῶν πολιτισμικῶν ἀγαθῶν.

Οἱ αὐταπόδεικτες αὐτὲς ἀλήθειες δὲν εἶναι, ὥστόσο, τόσο ἀπλὲς ὅσο θὰ μπορούσαν νὰ φανοῦν ἐκ πρώτης ὄψεως. Ἴσως μάλιστα καὶ νὰ μπορούν νὰ ἀμφισβητοῦνται ἀκόμη σήμερα ἀπὸ μερικούς.

Χωρὶς νὰ ἔχω τὴν πρόθεση νὰ παρουσιάσω, ἔστω καὶ συνοπτικά, ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζουν στὸ συγκριτικὸ δημόσιο δίκαιο «θεμελιώδεις ἐλευθερίες», ὀφείλω πάντως νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ ἐλευθερίες αὐτὲς διεμορφώθησαν προοδευτικά, ἀπὸ τοὺς 17ο καὶ 18ο αἰῶνες καὶ ἐφεξῆς, καὶ ἐνσωματώθησαν σὲ νομικὰ κείμενα ἐπαυξημένης ἰσχύος, δηλαδή σὲ κείμενα συνταγματικῆς τάξεως. Περιέλαβαν οὐσιωδῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ τύπου, τὴν ἐλευθερία συναθροίσεως καὶ συνεταιρισμοῦ, τὴν ἐλευθερία διακινήσεως, ἐργασίας καὶ ἐμπορίου, ὑπὸ τὴν ἐγγύηση ἐνὸς θεμελιώδους δικαιώματος προσωπικῆς ἀσφαλείας, ἀτομικῆς κτήσεως, οἰκιακοῦ ἀσύλου καὶ ἐλεύθερης μαθήσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως.

Γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ σαφὴς ὁ κατάλογος αὐτός, εἶναι χρήσιμο νὰ ὑπομνησθεῖ τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε προικισθεῖ τὸ ἐμπειρικὸ αὐτὸ σύστημα τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν¹.

1. Κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ θεωρητικοῦ αὐτοῦ ὑποβάθρου τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν στὴ μελέτη μου: «La structure des droits de l'Homme et le problème de leur réglementation en régime pluraliste», *Rev. Intern. de Droit Comparé*, 1972, No. 2, σελ. 279-353.

Με ἀφετηρία μιὰ φιλοσοφία ποὺ ἐξαρτοῦσε οὐσιαστικὰ τὴν ὑλικὴ καὶ διανοητικὴ πρόοδο ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, εἶχαν σκεφθεῖ, πράγματι, ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνεи ἀντικείμενο νομικῆς προστασίας ἦταν τὸ ἄτομο ἀπέναντι τοῦ κράτους, ἡ ἀπολιτικὴ ἰδιωτικὴ κοινωνία ἀπέναντι τῆς ἐνσαρκωμένης ἀπὸ τὴν θεσμοποιημένη ἐξουσία πολιτικῆς κοινωνίας. Ὑπὸ τὴ σκοπιὰ ἐνὸς τόσο ριζικοῦ διαχωρισμοῦ μεταξὺ τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, ἡ οὐσία τῆς προστασίας στὸ πεδίο τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν συνοψιζόταν, συνεπῶς, στὸν προσδιορισμὸ ἐνὸς «ἀρνητικοῦ καταστατικοῦ» (*statut négatif*) τῆς ἐλευθερίας, καταστατικοῦ ποὺ συνεπαγόταν μιὰ ἀπόλυτη ὑποχρέωση ἀποχῆς (*nec facere*) γιὰ τὸ κράτος καὶ τὰ ὄργανά του. Κατὰ τὴν ὀρολογία τῆς παλαιότερης πολιτικῆς ἀνθρωπολογίας, τὸ «ἀρνητικὸ καταστατικὸ» περιελάμβανε τὶς κυριότερες καὶ πάγιες ρῆτρες τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Ἐνα ὅριο *nec [plus ultra]* στὶς ἐπεμβάσεις τῆς ἐξουσίας στὸν τομέα τῶν ἰδιωτικῶν σχέσεων καὶ δεσμῶν κάθε λογῆς.

Στὸ πρῶτο αὐτὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἦρθε νὰ προστεθεῖ μὲ τὸ χρόνο ἓνα δεύτερο, τὸ «πολιτικὸ συμβόλαιο» ποὺ ἐπῆρε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ «ἐνεργητικοῦ καταστατικοῦ» (*statut actif*) ἢ καταστατικοῦ τοῦ πολίτη, καὶ ποὺ περιελάμβανε τὰ κυρίως λεγόμενα πολιτικὰ δικαιώματα, δηλαδὴ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους, σύμφωνα μὲ ὀρισμένες συνταγματικὲς προδιαγραφές, τὰ ἄτομα ποὺ διέθεταν τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη μποροῦσαν νὰ συμμετέχουν στὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Σὲ μιὰ προχωρημένη, τέλος, χρονολογία τῶν συνταγματικῶν ἐξελίξεων ἐγίνε λόγος καὶ γιὰ ἓνα τρίτο θεμελιῶδες «καταστατικὸ» ὀνομαζόμενο «θετικὸ» (*positif*), μὲ τὸ ὁποῖο εἶχαν σκεφθεῖ ἀρχικὰ ὄχι αὐθεντικὰ δικαιώματα ἀλλὰ δυνητικὲς παροχὲς τῆς κοινότητας πρὸς ὄφελος τῶν ἀτόμων, παροχὲς χορηγούμενες κατὰ κάποιον τρόπο στὰ περιθώρια τοῦ συστήματος, καὶ χωρὶς, σὲ κάθε περίσταση, νὰ τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἢ θεμελιώδους διάκριση μεταξὺ τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους, καθὼς καὶ ἡ ἐπακόλουθη ἐκδοχὴ τῶν ἐλευθεριῶν ὡς θεσμοποιημένων μέσων ἄμυνας τῆς πρώτης κατὰ τοῦ δευτέρου.

Θὰ ἦταν δυνατόν νὰ λεχθεῖ, χρησιμοποιώντας ἓνα ὀρισμένο βαθμὸ ἀφαιρέσεως καὶ παραμερίζοντας τὶς διαφοροποιημένες ἱστορικὲς κατόψεις τῶν διαφόρων χωρῶν, ὅτι τὸ παραπάνω διάγραμμα περιέγραφε περίπου τὰ ἐξωτερικὰ ὅρια τῆς ἠθικῆς, νομικῆς καὶ πολιτικῆς κουλτούρας ποὺ μᾶς ἐκληροδότησε ἡ νεώτερη ἱστορία ὑπὸ τὴν ὀνομασία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἀνταποκρινόταν τελικὰ σ' αὐτὸ τὸ σύστημα, συνοψιζόταν στὴν διαβεβαίωση ὅτι τὸ ἄτομο ἔχει δικαίωμα νὰ πράξει κάθε τι ποὺ ὁ νόμος δὲν ἀπαγορεύει ἢ, ἀντιστρόφως,

ὅτι κανένας δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πράξει κάτι ποὺ ὁ νόμος δὲν τοῦ ἐπιβάλλει².

Τὸ σύστημα τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν μὲ τὶς ὁποῖες καθορίζονται τὰ ὅρια τῶν ἐνεργειῶν στὶς ὁποῖες τὸ κράτος δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ προβεῖ στὸν χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐλεύθερης ἰδιωτικῆς δραστηριότητος, δὲν ἔκανε, στὰ πράγματα, παρὰ νὰ καθιερώσει τὴν κυρίαρχη ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἰδιωτικὴ ἀνταγωνιστικὴ κοινωνία ἐπαρκεῖ ἡ ἴδια, ἀπὸ κάθε ἄποψη, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει στὰ μέλη τῆς πρόοδο καὶ εὐδαιμονία, ἐνῶ τὸ κράτος ὀφείλει νὰ περιορίσει τὶς δραστηριότητές του σὲ πράξεις ποὺ ἀποβλέπουν στὸ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐλεύθερη λειτουργία αὐτῆς τῆς κοινωνίας (δημόσια υγεία καὶ ἐκπαίδευση, ἀστυνομία καὶ ἐθνικὴ ἀσφάλεια, ἔργα μὴ παραγωγικὰ γιὰ τοὺς ἰδιῶτες). Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ ἀληθινὴ κουλτούρα δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει τὴν ἔδρα τῆς παρὰ μόνο στὴν ἐλεύθερη ἀτομικὴ δημιουργία, προστατευμένη ἀπέναντι σὲ κάθε ἄστοχη παρέμβαση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὰ ὀχυρὰ τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν.

Μποροῦμε νὰ διερωτηθοῦμε, σήμερα, τί ἄραγε ἀπομένει ὀρθιο ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις, ἀντιλήψεις ποὺ οἱ νομικοὶ διετύπωσαν μὲ κάθε λεπτομέρεια καὶ ποὺ διατηροῦνται τυπικὰ σὲ μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἰσχύοντα ἀνὰ τὸν κόσμο νομοθετικὰ κείμενα³.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, κατὰ πρῶτο λόγο, ὅτι προοδευτικά, κατὰ τὴν τελευταία περίπου πεντηκονταετία, ἐκεῖνο ποὺ ἀπεκαλέσαμε προηγουμένως «θετικὸ καταστατικὸ» τοῦ ἀνθρώπου ἐγνώρισε μιὰ καταπληκτικὴ ἀνάπτυξη. Πραγματικά· στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἐθνικῶν νομοθεσιῶν καί, ἰδίως μετὰ τὸ τέλος τοῦ β' παγκοσμίου πολέμου, καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς διεθνoῦς νομοθεσίας, πλάϊ στὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαθέτει κοινωνικὰ καὶ πολιτιστικὰ δικαιώματα: δικαίωμα ὑπάρξεως καὶ ἐργασίας, δικαίωμα ἐκπαιδεύσεως, ἀναπαύσεως καὶ ἐλευθέρου χρόνου, ἀπολαύσεως τῆς φύσεως, διανοητικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Τὰ διάφορα αὐτὰ δικαιώματα, πολὺ μακριὰ ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποτελοῦν ὅπως πρὶν ἀπλὲς δυνητικὲς παροχὲς τοῦ κράτους στὰ ἄτομα, ἐνέχουν ἐφεξῆς, ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα, καὶ συνοδεύονται συχνὰ ἀπὸ ἀντί-

2. «Dans un état, c'est-à-dire dans une société où il y a des lois, la liberté ne peut consister qu'à pouvoir faire ce que l'on doit vouloir, à n'être point contraint de faire ce que l'on ne doit pas vouloir». Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*, L. XI, chap. 3. Σχολιασμὸ αὐτῆς τῆς ἰδέας στὸ βιβλίο μου: *La Politique de Montesquieu*, Notion et Méthode, éd. Montchrestien, Paris 1974, σελ. 39 ἐπ.

3. Γ. Κ. Βλάχου, *Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι, Α. Σάκκουλας, 1979, passim, ἰδίως σελ. 35 ἐπ.

στοιχα καθήκοντα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Σ' ἀντιπαράθεση μὲ αὐτά, καὶ στὶς χῶρες ἀκόμη ποὺ ἀρνήθηκαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ κολλεκτιβιστικὸ πρότυπο, παρατηρεῖται μιὰ σχετικοποίηση τοῦ δικαιώματος ἰδιωτικῆς κτήσεως, ἐνῶ παράλληλα, στὴ νομοθετικὴ πρακτικὴ τῶν περισσοτέρων κρατῶν τῆς ὑδρογείου ἢ ἐλευθερία τῶν συμβάσεων, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ὑφίστανται οὐσιαστικὸς περιορισμούς.

Ἀκόμη περισσότερο· τὸ σύνολο τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, ποὺ ἀρχικά, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶχαν γίνεи ἀντιληπτὰ ὡς αὐστηρὲς ἀρχὲς ποὺ καθιέρωναν τρόπους ὑπάρξεως καὶ εὐχέρειες δράσεως χωρὶς περιορισμούς —δικαιώματα «ἀπαραβίαστα» καὶ «ἀναπαλλοτρίωτα» κατὰ τὴν ὁρολογία τῆς Διακηρύξεως τοῦ '89— ὑπόκεινται ἐφεξῆς στὸν κανόνα τῆς ἀμοιβαιότη-
τας, ἀμοιβαιότητος ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ τὴν κοινότητα καὶ ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ ἄτομα. Στὴν ἰδέα τοῦ δικαιώματος καὶ τῆς ἐλευθερίας προσαρτᾶται τώρα ἡ ἰδέα τοῦ καθήκοντος, ἐνῶ ἀπαγορεύεται ρητά, σὲ ὁρισμένα συνταγματικὰ κείμενα⁴, κάθε «καταχρηστικὴ χρῆση» τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Μιὰ γρήγορη ματιὰ στὴ συγκριτικὴ συνταγματικὴ ἐξέλιξη τῶν τελευταίων πενήντα ἐτῶν θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ μᾶς πείσει ὅτι μιὰ νέα κοινωνικὴ ἠθικὴ ἔχει προοδευτικὰ ὑποκατασταθεῖ σ' ἐκείνη ποὺ συνοψίσαμε προηγουμένως.

Εἶναι, συνεπῶς, θεμιτὸ νὰ διερωτηθοῦμε κατὰ πόσον ὁ προγενέστερος δεσμός ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὸν πολιτισμὸ μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς συστήματος θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν, ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἔχει κάποια σημασία τόσο γιὰ τὴν παραφυλακὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ὅσο καὶ γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴν πρόοδο τῶν πολιτισμικῶν ἀξιῶν.

Γιὰ νὰ δοθεῖ μιὰ ἐγκυρὴ ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἐπιβάλλεται νὰ ὑπομνησθεῖ, κατὰ πρῶτο λόγο, ὅτι οἱ ἀλλαγές στὰ ἥθη καί, εἰδικότερα, στὴν συνταγματικὴ ἠθικὴ δὲν συντελοῦνται ποτὲ σὲ κλειστὸ χῶρο. Προηγούνται, συνοδεύουν ἢ ἀκολουθοῦν, ἀντιθέτως, τὶς ἀδιάκοπες δομικὲς μεταβολές ποὺ ὑφίσταται ἡ κοινωνία στὸ σύνολό της. Ἄν τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα καὶ οἱ συλλογικὲς ἐλευθερίες ἐνεγράφησαν προοδευτικὰ στὸν κατάλογο τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν διαδικασιῶν τοῦ θετικοῦ δικαίου, τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατικὴ συγκέντρωση ὑποκατεστάθη στὴ γενικευμένη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὡς κυρίαρχος παραγωγικὸς μηχανισμός· καὶ ὅτι ταυτοχρόνως, σὰν συνέπεια τῆς ἴδιας αὐτῆς συγκεντρώσεως τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἡ ἀτομιστικὴ κοινωνία παρεχώρησε τὴ θέση της σὲ μιὰ πολύπλοκη πλουραλιστικὴ κοινωνία, στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας τὸ ἄτομο εὐρέθῃ ἐντεταγμένο

4. *Αὐτ.*, σελ. 73-77.

σὲ μιὰ ἢ περισσότερες ομάδες: κοινωνικές, ἐπαγγελματικές, ἰδεολογικές, πολιτικές, πολιτιστικές. Στὴν πραγματικότητα, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ πίστις ὅσον ἀφορᾷ στὸν φυσικό, αὐτοματικό, εὐεργετικό γιὰ ὅλους χαρακτήρα τῆς ἀνταγωνιστικῆς οἰκονομικῆς κοινωνίας ἐκλονιζόταν, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία ἐτροποποιεῖτο σιγὰ-σιγὰ, λίγο ἢ πολὺ ριζικά. Οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς διεκδικήσεις τῶν ομάδων προσέφεραν, ἀπ' ἐδῶ κι ἐμπρός, ἄλλες τόσες εὐκαιρίες στὴν ἐξουσία γιὰ νὰ ἐπεμβαίνει στοὺς πιὸ διαφορετικούς χώρους τῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομίας. Τὸ «κράτος-νυχτοφύλακα» διαδεχόταν τὸ κράτος-ἐργοδότης, τὸ κράτος προνοίας καὶ τὸ κράτος ἀποκλειστικός σχεδιαστής τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Μιὰ τέτοια μεταβολὴ δὲν ὀφείλεται, βεβαίως, στὴν τύχη. Στὰ καθεστῶτα ποὺ χαρακτηρίζονται σὰν φιλελεύθερες δημοκρατίες, καθεστῶτα νομικῶς ἰσοπεδωτικά ἀλλὰ στὴν οὐσία ἄνισα καί, μερικὲς φορές, καταφανῶς ἐλιτιστικά, ἡ κουλτούρα παρέμενε ὅπωςδὴποτε σὰν ἓνα ἀγαθὸ ἐπιφυλαγμένο σὲ μιὰ μειοψηφία. Στὴν πλουραλιστικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας, ἀντιθέτως, ἡ κουλτούρα διεκδικεῖται, στὸ ἐπίπεδο τῶν ομάδων καὶ τῶν εὐρυτέρων μαζῶν, ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν μετόχων. Διεκδίκηση ποὺ κάνει νὰ μετακινεῖται ὁ πολιτισμός, ὀλοένα καὶ περισσότερο, στὴν τροχιά τοῦ κράτους καὶ τῶν ὀργάνων του. Οἱ ἐξουσιαστικὲς ἀποφάσεις καὶ διαδικασίες τείνουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ὑποκατασταθοῦν στὴν ἐλευθερία καὶ τὸν αὐθορμητισμὸ τῶν ἀτόμων. Τὴν ἐλεύθερη δημιουργία, ποὺ προερχόταν ἐκ τῶν κάτω, ὅποιοιδήποτε καὶ ἂν ἦσαν οἱ καταναγκασμοὶ —ἀσφαλῶς ὄχι εὐκαταφρόνητοι— ποὺ περιορίζαν ἄλλοτε τὴν πολιτισμικὴ, ἐπιστημονικὴ ἢ λαϊκὴ παραγωγὴ στοὺς κόλπους τῆς ἀτομιστικῆς κοινωνίας, διαδέχεται ἡ ἐκ τῶν ἄνω διευθυνόμενη ἢ ἐλεγχόμενη δημιουργία, σύμφωνα μὲ ἐπιταγές, πολιτικὲς ἢ ἰδεολογικὲς, ἐνίοτε αὐστηρὰ προσδιορισμένες ἀπὸ τὰ συμφέροντα ἑνὸς πολιτικοῦ κόμματος ἢ μιᾶς ἰσχυρῆς ομάδας.

Μποροῦμε ἄραγε, ἔπειτ' ἀπ' ὅλα αὐτά, νὰ μιλοῦμε ἀκόμη γιὰ μιὰ ἀρμονικὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν πολιτισμικὴ δημιουργία, ἰσορροπία ποὺ θὰ μποροῦσε ἀκόμη νὰ ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὸ νομικὸ ὅπλο-στάσιο τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν;

Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι πολὺ λιγότερο ἀπλὴ ἀπὸ ὅσο θὰ μποροῦσε νὰ νομισθεῖ. Ὡς τώρα, ἡ προβληματικὴ μας περιοριζόταν, ἄλλωστε, στὴν ἀντιπαράθεση δύο συστημάτων, ἐκείνου τοῦ χθεσinoῦ φιλελευθέρου κράτους καὶ ἐκείνου τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ καὶ διοικητικοῦ κράτους. Συστημάτων ποὺ λειτουργοῦσαν, καὶ τὸ ἓνα καὶ τὸ ἄλλο, στοὺς κόλπους ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ καθεστώτος ὑλικῆς παραγωγῆς, δηλαδὴ τοῦ καθεστώτος τῆς ἀνεπτυγμένης ἢ ἀναπτυσσομένης βιομηχανικῆς κοινωνίας.

Όμως, αποτελεί ήδη χειροπιαστή πραγματικότητα τὸ πέρασμα σὲ μιὰ μετα-βιομηχανικὴ κοινωνία, τῆς ὁποίας θὰ ἦταν παράτολμο νὰ προσδιορισθεῖ ἀπὸ τώρα ἡ δομὴ καὶ τὸ ἔθος, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ, ὅπως τὸ ἔχει καταδείξει ὁ Daniel Bell, ὅτι θὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κυρίαρχο καὶ συγκεντρωτικὸ ρόλο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἐφευρέσεων, ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ὑπεροχὴ τῶν ὑπηρεσιῶν, ἀλλ' ἐπίσης —last but not least— ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν συγκρούσεων καὶ τῶν ἀποφάσεων πολιτικοῦ χαρακτήρα, ἀντὶ τῶν οἰκονομικῶν συγκρούσεων τοῦ προηγούμενου καθεστῶτος. Καὶ τοῦτο, γιὰ τὸ λόγο ἀκριβῶς ὅτι τὸ κέντρο τοῦ βάρους τῆς μετα-βιομηχανικῆς κοινωνίας θὰ τοποθετεῖται, ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ, στὴν πληροφόρηση καὶ τὴν ἐπικοινωνία, πρᾶγμα ποὺ θὰ ὀδηγήσει ἀναπόφευκτα στὸν χωρὶς ὅρια πολλαπλασιασμὸ τῶν διατομικῶν καὶ διασυλλογικῶν σχέσεων. Κάτι ποὺ μᾶς κάνει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ὁ ρόλος τοῦ «δημοσίου» σὲ σχέση μὲ τὸ «ἰδιωτικὸ» μπορεῖ πιθανότατα νὰ ἐνισχυθεῖ ἀκόμη πιὸ πολὺ.

Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ νέα προοπτικὴ σκοπιά, τὸ ἐρώτημα ποὺ ἐτέθη προηγουμένως σχετικὰ μὲ τὴν σημερινὴ σημασία τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν, ἀντὶ νὰ ἀμβλύνεται, γίνεται ἀντιθέτως ἀκόμη περισσότερο ἐπιτακτικὸ καὶ περίπλοκο.

Γιὰ νὰ παρακαμφθοῦν οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει, θὰ ἦταν ἴσως σκόπιμο νὰ διευκρινισθοῦν οἱ ὅροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἐτέθη ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ὅπως ἔγινε ὡς τώρα δεκτό, οἱ θεμελιώδεις ἐλευθερίες ἐχρησίμευσαν κατ' ἐξοχήν, ἀπὸ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, ὡς ἐξισορροπητικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν πολιτισμικῶν ἀξιῶν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα, ἰδιαίτερα, τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου καὶ στὸ πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς ὁργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς οἰκονομίας. Ἡ παραδοχὴ ὅμως αὐτὴ χρειάζεται κάποια ἐπεξήγηση ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἐρώτημα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Ἀληθινά, ἂν ἡ ἰσορροπία ποὺ ἐπετεύχθη ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ φιλελευθέρου ἀτομικισμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὶς πολιτισμικὲς ἀξίες θεωρηθεῖ ὡς μιὰ ἀπλὴ ἀντανάκλαση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, εἶναι βέβαιο ὅτι μιὰ τέτοια ἰσορροπία θὰ ἦταν ἐφεξῆς χωρὶς καμμιά ἰδιαίτερη σημασία. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ οἱ παραγωγικὲς σχέσεις ποὺ θὰ εἶχαν προσδιορίσει τὴ γέννησή της καὶ τὶς λειτουργίες της ἔχουν ἤδη τροποποιηθεῖ ριζικά, ὅπως αὐτὸ ἔγινε σαφὲς ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀναπτύξεις. Νομίζω, ὥστόσο, ὅτι μιὰ ἐρμηνεία σὰν αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται κατὰ κανένα τρόπο στὰ πράγματα. Ὁχι, διότι οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας δὲν εὐνόησαν τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν τελικὴ κατοχύρωση αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας διὰ τοῦ Δικαίου. Τὸ ἀντίθετο, ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, εἶναι ἀληθινό. Ἡ ἐρμηνεία, ὅμως, αὐτὴ εἶναι ἐσφαλμένη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ φιλελεύθερη, ἀτομοκεντρικὴ καὶ δημοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτι-

σμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπήγαγε, στὴν Εὐρώπη, ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν, πολὺ μακρὰ ἀπὸ τὸ νὰ περιορίζεται στὰ ἰδεολογικὰ ὅρια μιᾶς ὀρισμένης φάσεως κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, προέκυψε, ἀντιθέτως, ἀπὸ τὸ συνολικὸ κίνημα τῆς ἱστορίας ποὺ ὁδήγησε, στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν εὐρωπαϊκὴ ἥπειρο, ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ θεοκρατία στὶς φιλελεύθερες πολιτικο-κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις καί, πέρα ἀπὸ αὐτές, στὴ σύγχρονη κρίσιμη περίοδο τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν θεσμῶν⁵. Εἶναι ἓνα τέτοιο γενικὸ καὶ σφαιρικὸ κίνημα τὸ ὁποῖο, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση πολλαπλῶν παραγόντων: —γεωγραφικῶν, δημογραφικῶν, πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, θρησκευτικῶν, διοικητικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν—, προσδιόρισε διαδοχικὰ τὴ γέννηση τοῦ ἀτομικισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τὴν πίστη τοῦ Ὁρθολογισμοῦ στὴν ἐπιστήμη· τὸ ὁποῖο ἔθεσε σὲ κίνηση τὸ κριτικὸ καὶ ἀνατρεπτικὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ τὸ ὁποῖο συνέβαλε ταυτόχρονα στὴν διαμόρφωση μιᾶς κοινωνικῆς ἠθικῆς, ποὺ τοποθετοῦσε τὸν ἄνθρωπο, καὶ εἰδικότερα τὸν ἐφευρετικὸ καὶ δημιουργικὸ ἄνθρωπο, στὸ ἐπίκεντρο τῆς προόδου, πνευματικῆς καὶ ὕλικῆς. Εἶναι ἀκόμη αὐτὸ τὸ συνολικὸ κίνημα τῆς ἱστορίας ποὺ ἔκανε νὰ πραγματοποιηθεῖ, στοὺς κόλπους τῆς ἀστικῆς τάξεως καὶ τοῦ ἀνερχομένου καπιταλισμοῦ, τὸ μνημονευόμενον ἐδῶ πλησίασμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν πολιτισμικῶν ἀξιῶν μὲ τὴ συνδρομὴ μιᾶς θεωρίας καὶ πρακτικῆς τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν.

Τὸ ὅτι ἡ ἰσορροπία αὐτὴ παρουσίαζε κενά, περιορισμοὺς καὶ ἀδυναμίες, τοῦτο ἀποτελεῖ ἓνα γεγονὸς γιὰ τὸ ὁποῖο κανένας σήμερα δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀμφιβάλλει· ὅταν γνωρίζομε, ἰδίως, τὸν περιοριστικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἀναρριχημένη στὴν ἐξουσία ἀστικὴ τάξη ἐπέβαλε ἀρχικὰ τὴ λειτουργία τοῦ συστήματος τῶν ἐλευθεριῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν τοῦ ὕλικου, διανοητικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἀνάμεσα στὶς εὐρύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ. Θὰ ἦταν, ὅμως, ἄραγε, λογικὸ νὰ σκεφθοῦμε ὅτι, ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν ἀνακολουθιῶν ἢ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦ σχηματισμοῦ, σὲ περισσότερο προσφάτους χρόνους, μιᾶς νέας πλουραλιστικῆς καί, ταυτοχρόνως, ἰσοπεδωτικῆς, καὶ σὲ λίγο ἐπίσης πληροφορικῆς καὶ ἐπικοινωνιακῆς κοινωνίας, τὸ μνημονευθὲν σύστημα διασυνδέσεως τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν πολιτισμικῶν ἀξιῶν, μὲ τὴν παρεμβολὴ τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν, περιέπεσε σὲ ἀχρησία;

Τὸ πρόβλημα εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, λιγότερο τεχνικὸ ἢ νομικὸ παρά φιλοσοφικὸ ἢ ἰδεολογικὸ, ἂν προτιμᾷ κανεὶς αὐτὸν τὸν ὅρο.

5. Γιὰ τὴν ποικιλία τῶν παραγόντων ποὺ συνέβαλαν σ' αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις, βλ. τὸ βιβλίο μου: *Εἰσαγωγή στὶς πολιτικὲς θεωρίες τῶν Νεωτέρων Χρόνων*, Ἀθῆναι, Β. Παπαζήσης, 1979 (β' ἔκδ.).

“Όσοι σκέπτονται —καὶ εἶναι ἄρκετοὶ στὶς ἡμέρες μας— ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῶν νεωτέρων χρόνων —ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴ συνάντηση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξε μιὰ παρέκκλιση ἢ μιὰ πλάνη, λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀπλὸ ἀπόκομμα τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου— ἔχει ὡς μοναδικὸ προορισμὸ τοὺς βιολογικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς σκοποὺς ποὺ τοῦ ὑπαγορεύει ἡ φύση: τὴ γενετήσια ὁρμὴ καὶ τὴν ἡδονὴ τῶν εὐκόλων ἱκανοποιήσεων, θὰ ἀπαντήσουν ἀσφαλῶς καταφατικὰ σ’ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Καὶ θὰ στρέψουν τὰ νῶτα στὶς ἐλευθερίες ἐν ὀνόματι μιᾶς ἐλευθερίας τῆς ὁποίας ἀγνοοῦν τὴν ἔννοια καὶ σημασία.

Ἐκεῖνοι ὅμως, ἀντιθέτως, ποὺ εἶναι πεπεισμένοι ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ θεϊκὴ ὑπαρξή —ὄχι, ἀσφαλῶς, κατὰ τὴν ἔννοια μιᾶς ὁποιασδήποτε θρησκείας, ἀλλ’ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἱκανός, παρ’ ὅτι ὑπόκειται στοὺς φυσικοὺς ντετερμινισμοὺς, νὰ ὑψωθεῖ καὶ μὲ τὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὴν καρδιά στὴ θέα τοῦ καθόλου, καὶ νὰ ἐνταχθεῖ ἔτσι σὲ ἓνα κίνημα τῆς ἱστορίας ποὺ εἶναι ἔργο τῶν ἀνθρώπων—, ἐκεῖνοι, λέγω, θὰ ἀπαντήσουν ὅτι ἓνα τέτοιο κίνημα χαράζει ἤδη ἀπὸ μόνο του, πέρα ἀπὸ κάθε δευτερογενὲς ἱστορικὸ στάδιο ἢ ἐφήμερο πολιτικὸ σύστημα, τὴν κατηγορικὴ προσταγὴ ἑνὸς πολιτισμοῦ σὲ μόνιμη ἰσορροπία μὲ τὴν ἐλευθερία. Ἰσορροπία στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας παρεμβάλλεται, κατὰ τρόπο ἀναπόφευκτο, ἡ ἰδέα ἑνὸς συστήματος θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν, ἀναμορφωμένων ἐφεξῆς, ὄχι πιά σύμφωνα μὲ τὸ ἐλλειπτικὸ σχῆμα τῆς ἀτομοκεντρικῆς περιόδου, ἀλλὰ λαμβάνοντας ὑπ’ ὄψη τὶς σημερινὲς ἢ τὶς ἀναδυόμενες μόλις δομὲς τῆς κοινωνίας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν τεχνικῶν τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς.

Τοῦτο σημαίνει, μὲ λόγια περισσότερο ἀπλᾶ ἀλλὰ συγκεκριμένα, ὅτι ὁ πολιτισμὸς, ὁ οὐμανιστικὸς, πανανθρώπινος, ἀνοικτὸς σὲ ὅλους καὶ ἀδελφικὸς ἀπέναντι ὅλων εὐρωπαϊκὸς μας πολιτισμὸς, ἀναγνωρίζοντας τὸν ἑαυτὸ του στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ὡς πηγῆς ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ κάθε οὐσιαστικὴ του προσφορά, ἀπαιτεῖ ἀκόμη καὶ πάντα τὴν προστασία καὶ συντήρησι τῆς ἐλεύθερης δημιουργίας, ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς, ἀπέναντι σὲ κάθε δόγμα εἴτε αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ὑπερβατικὴ εἴτε ἀπὸ μιὰ κοσμικὴ αὐθεντία. Καὶ δίχως ἄλλο ἢ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ μιὰ διανοητικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἐξέλιξη πολλῶν χιλιετηρίδων, ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ εἶναι στὸ ἐπίκεντρο κάθε γόνιμου στοχασμοῦ ἐπάνω στὶς σχέσεις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν πολιτισμικῶν ἀξιῶν. Ἡ προσωπικότητα, πρὸς τὴν ὁποία στρέφονται καὶ τὴν ὁποία ὀφείλουν, σταθερὰ καὶ μόνιμα, νὰ ὑπηρετοῦν οἱ διαρκῶς ἀνανεούμενες καὶ ἐμπλουτιζόμενες ἀτομικὲς καὶ συλλογικὲς ἐλευθερίες.

LA LIBERTÉ, LES LIBERTÉS ET LA CULTURE

Résumé

Le système des libertés fondamentales mis en oeuvre dans le cadre de la démocratie libérale, ne faisait en fait que consacrer la conception devenue dominante depuis le 18e siècle, conception selon laquelle la société privée concurrentielle se suffit à elle-même, à tous égards, pour assurer à ses membres le progrès et le bien-être; l'État se devant de délimiter son action à des actes destinés à protéger le libre fonctionnement de cette société (éducation adéquate, police, travaux improductifs pour les particuliers). En tout état de cause, la vraie culture ne pouvait avoir son siège que dans la libre création individuelle, garantie et protégée contre les interventions intempestives de l'autorité par le rempart des libertés fondamentales.

On peut se demander ce qu'il reste aujourd'hui de cette conception, minutieusement élaborée par les juristes, et, dans une certaine mesure, formellement maintenue dans certains documents constitutionnels en vigueur.

Il est à remarquer, en premier lieu, à cet égard, que progressivement, depuis une cinquantaine d'années environ, ce qu'on a appelé le «statut positif» de l'homme a connu un développement inouï. En effet, dans la quasi totalité des législations nationales, et depuis surtout la fin de la 2e guerre mondiale, sur le plan de la législation internationale, à côté des droits et libertés individuels il a été reconnu que l'homme possède des droits sociaux et culturels: droit à l'existence et au travail, à l'éducation, au repos et aux loisirs, à la jouissance de la nature et de la création intellectuelle et artistique. Ces différents droits, loin de constituer de simples prestations facultatives de l'État envers les individus, revêtent désormais, à plus d'un égards, un caractère impératif, étant souvent accompagnés de devoirs correspondants de la collectivité. En contre-partie, dans le contexte même des Pays qui se sont refusé de suivre le modèle collectiviste on assiste à une relativisation du droit de propriété privée, tandis que dans la pratique législative de la plupart des États du globe, la liberté des contrats et celle du commerce et de l'industrie subissent des restrictions substantielles.

Mieux encore; l'ensemble des droits et libertés, qui étaient initialement conçus, on le sait, comme des principes stricts, instituant des manières d'être et des facultés d'agir intangibles —droits «inviolables» et «inaliénables» selon les termes de la Déclaration de '89— se trouvent désormais subordonnés à la règle de la réciprocité; réciprocité entre les individus et la collectivité et entre les individus eux-mêmes. A la notion de droit et de liberté se joint à

présent celle de devoir, tandis qu'il est formellement interdit, dans certains textes constitutionnels, tout «usage abusif» des droits et libertés. Un rapide coup d'oeil sur l'évolution constitutionnelle comparée de ces dernières cinquante années suffirait pour nous convaincre qu'une nouvelle éthique sociale vient de se substituer progressivement à celle que nous avons résumée brièvement sous le vocable de démocratie libérale.

Il est, dès lors, légitime de se demander dans quelle mesure la liaison antérieure de la liberté et de la culture par le truchement d'un système de libertés fondamentales continue à avoir encore quelque importance aussi bien pour la sauvegarde de la liberté humaine que pour la préservation et le progrès des valeurs culturelles.

Pour répondre à cette question, il convient de rappeler en premier lieu, que les changements dans les mœurs et, en particulier, dans l'éthique constitutionnelle ne se produisent jamais en vase clos. Ils accompagnent, précèdent ou suivent, au contraire, les modifications de structure incessantes que subit la société dans son ensemble. Si les droits sociaux et les libertés collectives ont été inscrits progressivement dans les principes et dans les procédures du droit positif, c'est qu'en même temps la concentration capitaliste a succédé à la propriété privée généralisée en tant qu'appareil productif essentiel; et qu'en même temps, par l'effet de la même concentration des forces productives, la société atomistique a cédé sa place à une société pluraliste complexe, au sein de laquelle l'individu s'est trouvé intégré dans un ou plusieurs groupes sociaux, professionnels, idéologiques, politiques, culturels. De fait, tandis que la foi initiale quant au caractère naturel, automatique, bienfaisant pour tous de la société économique concurrentielle se trouvait ébranlée, le rapport entre l'État et cette société se modifiait petit à petit plus ou moins radicalement. Les revendications sociales et économiques des groupes fournissaient dorénavant autant d'occasions au Pouvoir pour intervenir dans les domaines les plus divers de la société et de l'économie. A l'«État gendarme» succédaient l'État-patron, l'État de bienfaisance et l'État planificateur exclusif du progrès et de la culture.

Peut-on, dès lors, parler encore d'un équilibre harmonieux entre la liberté et la culture, équilibre assuré, justement, grâce à l'armature juridique des libertés fondamentales?

La réponse à cette question est bien moins que par trop simple. Notre problématique se limitait, d'ailleurs, jusqu'ici, à opposer deux systèmes, celui de l'État libéral d'hier et celui de l'État administratif et social d'aujourd'hui; systèmes fonctionnant, l'un et l'autre, au sein du même régime de production matérielle, celui de la société industrielle développée ou en voie de développement. Mais voici que déjà s'annonce le passage à une société post-industrielle,

dont il serait téméraire de prophétiser et les structures et l'éthique, mais dont on peut dire dès à présent, ainsi que Daniel Bell l'a déjà montré, qu'elle sera caractérisée par le rôle central et fortement centralisé de la science et de l'invention scientifique, par la forte prépondérance des services mais aussi, last but not least, par la multiplication des conflits et des décisions d'ordre politique, en lieu et place des conflits économiques du régime antérieur; et ce en raison même du fait que le centre de gravité de la société post-industrielle sera situé dans l'information et la communication, dont il résultera inévitablement la multiplication à l'infini des relations inter-individuelles et groupales. Observation qui nous amène à penser que le rôle du «public» par rapport au «privé» et à l'individuel pourra aller en augmentant. Même sous cet angle prospectif, la question que nous avons posée plus haut, celle de l'importance actuelle des libertés fondamentales, demeure donc entière et réclame une réponse nette.

Si l'on considère l'équilibre établi sous le règne de l'individualisme libéral entre la liberté et la culture comme un simple reflet du mode de production capitaliste, il est évident qu'un tel équilibre serait désormais de peu d'importance, pour la simple raison que les rapports de production qui l'avaient engendré ont déjà été modifiés radicalement. Pareille interprétation ne correspond, à mon avis, en aucune façon à la réalité. Que cet équilibre fût entaché de lacunes, de restrictions et de faiblesses, c'est un fait au sujet duquel il ne saurait y avoir aujourd'hui des doutes. Quand on connaît surtout la façon restrictive avec laquelle la bourgeoisie au pouvoir a conçu initialement le fonctionnement du système des libertés, ainsi que la distribution des biens de la culture matérielle, intellectuelle et artistique parmi les masses plus larges de la population. Serait-il raisonnable, cependant, de penser qu'en raison de ces inconséquences ou à la suite de l'émergence d'une nouvelle société à la fois pluraliste et égalitaire, et bientôt aussi informatisée et communicationnelle, le système mentionné de liaison de la liberté et de la culture par le truchement des libertés fondamentales est devenu définitivement caduc?

Le problème est sans doute moins technique ou juridique que philosophique ou idéologique, si l'on veut.

Ceux qui pensent —et ils sont assez nombreux de nos jours— que la civilisation des temps modernes issue de la rencontre de la pensée grecque et du Christianisme a été une déviation ou une erreur, du fait que l'homme, simple fragment du règne animal, est destiné uniquement aux fins biologiques et psychologiques que lui assigne sa nature: le sexe ou le plaisir de satisfaction naïve, répondront, certes, à cette question par l'affirmative. Et ils tourneront le dos aux libertés au nom d'une liberté dont ils ignorent le sens et la portée.

Mais ceux qui sont convaincus, au contraire, que l'homme est un être divin — non pas au sens d'une religion quelconque, mais par le fait qu'il est capable, tout en étant soumis aux déterminismes naturels de s'élever et par l'esprit et par le cœur à la contemplation de l'universel, et de s'intégrer ainsi à un mouvement de l'histoire qui est l'oeuvre des hommes, ceux-là, dis-je, répondront qu'un tel mouvement trace déjà de lui-même, par delà les stades historiques mineurs ou les systèmes politiques éphémères, l'impératif d'une culture en équilibre durable avec la liberté. Équilibre au sein duquel est impliquée, de manière inéluctable, l'idée d'un système de libertés fondamentales, réaménagées désormais non pas suivant le schéma élliptique de l'ère individualiste, mais en tenant compte des structures actuelles ou à peine naissantes de la société, de la science et des techniques de la production matérielle.

Athènes

Georges Vlachos